

Arbeid in Hegels filosofie. Inleiding

A. Vanwaar de gedachte aan een colloquium over de arbeid in de filosofie van Hegel?

Hoewel men het onderscheidend kenmerk van onze cultuur dikwijls in haar ergocratisch karakter gezocht heeft, kan men niet zeggen dat de arbeid een geprivilegieerd thema vormt in de Westerse wijsbegeerte. Dat het hier om een problematiek gaat die beantwoordt aan de noden van de dag, zal wel niemand betwijfelen.

Hegel trekt als eerste, vóór Marx, filosofische conclusies uit de Engelse politieke economie. Hij tracht zowel de algemeen-antropologische betekenis van arbeid te bepalen, de opeenvolging van zijn historische gestalten, de hiërarchie van de soorten arbeid, als zijn rol en functie in de burgerlijke maatschappij, en zijn verhouding tot het staatspolitieke. Hegel poogt systematisch de plaats van de arbeid in de sociale totaliteit te bepalen.

In de Encyclopédie van Diderot en d'Alembert wordt arbeid nog als volgt gedefinieerd: 'Arbeid: dagelijkse bezigheid waartoe de mens veroordeeld is door zijn behoefte, en waaraan hij tegelijk zijn gezondheid dankt, zijn voortbestaan, zijn sereniteit, zijn gezond verstand, en misschien zijn deugd.' Hegel slikt deze onvergulde pil ergocratie niet langer: geen honderd jaar na de Encyclopédie komt het verlichtingsoptimisme zwart uit het roet van de eerste fabrieksschouwen. Arbeid, eigendom en markt hebben de oude gemeenschapsvormen gedynamiteerd, en uit de as is het economische beest verrezen. Bij Hegel wordt de relatie tussen arbeid en deugd tot probleem.

Het vraagstuk is nog niet opgelost; het is misschien complexer geworden, en zeker veranderd. Zelfs indien Hegels filosofie niet kan bijdragen tot een verscherping van ons inzicht in de problemen van de hedendaagse maatschappelijke formaties – wat we trouwens niet geloven – zou ze in alle geval haar nut meer dan bewezen hebben, indien zij kon bijdragen tot de overtuiging dat het devies 'ieder zijn waarheid' een ziekte van de sociale en politieke opinievorming is, en dat men niet moet wanhopen aan de mogelijkheid van rationaliteit in sociale en politieke aangelegenheden, hoe complex en paradoxaal de zaken ook liggen. Wat dat betreft is Hegels systeem een model, dat het historische particularisme van de voorgeslagen oplossingen overstijgt.

B. In het geval van Hegel is situering in een bio- en sociohistorisch ka-

der noodzakelijker dan in een ander. Ten eerste om historische redenen. Men kan aantonen dat het gelukkig in afbouw begrepen beeld van de staatstotalitaire Hegel, verdediger van Pruisische monarchie en christendom – voorloper van het nazisme, voegt men daar later aan toe – in belangrijke mate het werk is van Hegel-biografen die in hun eigen politieke bewogenheid Hegels posities anachronistisch geïnterpreteerd hebben¹. Ten tweede, en vooral, om redenen intern aan zijn filosofie. Zij is weliswaar de filosofie der filosofieën, en relativeert alle historisch voorgaande, waardoor ze zelf optreedt als de absolute wijsbegeerte. Maar ook dit absolutisme kent zijn grenzen, en heeft zijn betrekkelijkheid in zich. Dit wordt duidelijk uitgesproken in de Vorrede tot de ‘Grundlinien der Philosophie des Rechts’:

‘Dat *wat is* te begrijpen, is de taak van de filosofie, want dat *wat is*, is de rede. Wat het individu betreft, elkeen is een *kind van zijn tijd*; zo is ook de filosofie *haar tijd gevat in gedachten*.’

De Vorrede laat er geen twijfel over bestaan dat Hegel erkent dat deze uitspraak ook geldt voor zijn eigen systeem. In zijn filosofie komt dit principe zelfs tot het volle zelfbewustzijn, en wordt het expliciet verheven tot norm en tot weigering over het eigentijdse heen te springen.

Georg Wilhelm Friedrich Hegel is geboren in 1770, te Stuttgart, in het land Württemberg, en gestorven in 1831 te Berlijn, Pruisen. Zijn levensgeschiedenis valt dus grosso modo samen met de periode van het eind van het ancien régime in Frankrijk tot de restauratie. Zijn filosofie is in meer dan één opzicht een lange reflectie bij de ervaring van de Franse Revolutie.

De ontwikkeling van de sociale en politieke ontwikkeling in Duitsland is trouwens in het algemeen beslissend beïnvloed geweest door deze wereldschokkende gebeurtenis. ‘Tot 1789, schrijft Norbert Elias, vindt men in Duitsland, op enkele uitzonderingen na, geen gedachte aan een concrete politieke actie, niets wat aan een politiek partijprogramma herinnert’². De sociale identiteit van de burgerlijke intelligentsia wordt gedragen door haar verwezenlijkingen op het vlak van weten-

1 Dit geldt in het bijzonder voor de invloedrijke biografie van Rudolf Haym, *Hegel und Seine Zeit*, Berlin, R. Gärtner, 1857.

Haym, een liberaal van ’48, schijnt bvb. de toendertijd geldende relatie monarchie-Dieet te projecteren op de situatie in Württemberg anno 1817. Het gaat hier geenszins om een alleenstaand geval.

2 *Über den Prozess der Zivilisation*, Erster Band, Bern, Verlag Francke AG, 1969, p. 20.

schap, kunst, religie en filosofie. In de wijsbegeerte speelt het denken over economie en politiek vooralsnog een beperkte rol. Deze situatie weerspiegelt de feitelijke onmacht van de burgerij. Aan de vooravond van de Franse Revolutie bestond het Heilig Roomse Rijk nog uit 314 vorstendommen, electoraten en imperiale vrijsteden die onderling in een min of meer evenwichtige machtsbalans stonden. Deze balans speelde in het voordeel van de feodale elite. De versterking van de kleinstaatse absolutistische macht van de vorsten ging er gepaard met een heropbloei van de adel. Tegenover dit feodale front staat een verarmde burgerij, die pas vanaf de tweede helft van de 18de eeuw langzaam haar sociale opmars inzet. De intellectuele voorhoede van deze machteloze klasse omwentelt het gemoed en de ideeën – zij onderscheidt zich door haar Bildung, haar Tugend en haar Tiefsinn van de adel. In een eerste fase stelt de beweging geen politieke eisen. De kritiek richt zich, aldus Elias, slechts zelden tegen de politieke en maatschappelijke voorrechten van de adel, maar overwegend tegen haar omvangsvormen. Na 1789 komt daarin verandering. De richtinggevende beginselen van de Franse Revolutie laten ook het denken van de burgerij niet onberoerd. Men kan gerust gewagen van een politisering van de Bildung. Mijlpaal in deze evolutie is Fichtes Naturrecht van 1796. De volgende generatie – Hegel, Schelling, Hölderlin, Fries, ... – burgert het denken over economie en politiek in. Men mag trouwens niet vergeten dat de Franse buitenlandse politiek ondertussen actief had ingegrepen in het Duitse leven, en dat de politieke transformatie van het Rijk steeds meer op een Franse aangelegenheid ging lijken. In 1797 had Frankrijk de gebieden op de linkeroever van de Rijn geannexeerd; de secularisering van de kerkelijke bezittingen in 1801 – eveneens een Franse maatregel – en hun verdeling onder de vorstendommen gaf een impuls aan reformistische beheersstrategieën; vanaf 1806 staan een aantal Duitse staten, gegroepeerd in de Rijnbond, onder direct Frans dominium. Het is dan ook niet te verwonderen dat Frankrijk de Duitse intelligentsia te denken geeft, hetzij positief, waar Frankrijk model staat, hetzij negatief, waar Frankrijk in conflict komt met het nationale bewustzijn van de Duitse burgerij.

Hegels filosofie vormt het meest monumentale moment in het proces van politisering van de Bildung: zowel de Franse politieke filosofie – met name Rousseau en Montesquieu – de ervaringen van de Revolutie, de Terreur en het Bonapartisme, als de Engelse politieke economie worden in zijn systeem geïntegreerd in een conceptueel kader met diepe wortels in de 18de-eeuwse Kulturfilosofieën.

Hoewel Hegel in de eerste plaats een systeemdenker is, nemen politieke en sociale reflecties in zijn systeem een bevoorrechte plaats in. Zijn eigenlijk element is steeds de politieke filosofie geweest. In de periode van zijn studies theologie en filosofie aan het Stift te Tübingen (1788-1793) leest Hegel, naar de getuigenissen van zijn kamergenoten

Hölderlin en Schelling, steeds weer Rousseau. Zijn belangstelling voor de meer speculatieve gedeelten van de filosofieën van Kant en Fichte dateert van een latere periode. Tijdens zijn verblijf te Bern (1793-1797) schrijft hij onder andere een (verloren) commentaar bij James Steuarts 'Inquiry into the Principles of Political Economy', een (eveneens spoorloos verdwenen) studie van het Bernse financiële en fiscale stelsel, en publiceert hij anoniem een geannoteerde, ingeleide vertaling van een pamflet over de Bernse oligarchie.

Te Frankfurt/M. (1797-1799) schrijft hij onder andere de schetsen van 'Die Verfassung Deutschlands'. De afgewerkte versie van het essay is niet gepubliceerd door Hegel. Publicatie zou hem wellicht de reputatie van Jacobinisme bezorgd hebben. Het essay is een oproep tot radicale transformatie van het Duitse politieke bestel. Men vindt er, centraal in de argumentatie, een verdediging, met allegorische waarde, van het Machiavellisme en een beperkte legitimering van de terreur³.

In 1801 krijgt Hegel doceerrecht te Jena, Sachsen-Weimar, waar hij blijft tot het Pruisische leger voor de poorten van de stad verslagen wordt door Napoleon Bonaparte. Hegel, overigens een bewonderaar van Bonaparte, neemt de wijk met het pas beëindigde manuscript van de 'Phänomenologie des Geistes' op zak. Van deze periode dateert ook de zogenaamde 'Jenenser Realphilosophie'. In 1807 wordt Hegel hoofdredacteur van de 'Bamberger Zeitung', een pro-Franse krant. Beieren, waartoe Bamberg behoort, maakt sinds 1806 deel uit van de Rijnbond. Hegel is aanhanger van de Rijnbondpolitiek. Na de adoptie van de Code Napoleon in Beieren, drukt Hegel publiek de hoop uit dat nu ook de rest van de Franse en Westphaalse constituties zou aanvaard worden. De krant wordt gecensureerd, en Hegel verplicht ontslag te nemen als hoofdredacteur.

Van 1808 tot 1816 verblijft hij te Nürnberg als directeur van een in aanzien staand gymnasium. Hegel bekwam de aanstelling door zijn vriend Niethammer, die aan het hoofd stond van het educatief systeem van de nieuwe Beierse regering, en die een hervormingsmodel naar Frans model doordrukte. De uitvoering van dit programma zou ook de protestant Hegel bij gelegenheid in conflict gebracht hebben met de katholieke, conservatieve Beierse toplaag. Terloops: Hegel was ook promotor van de Turner-beweging, een educatief-ideologische nieuwigheid van de door de Revolutie bezeten nationalist Friedrich Ludwig Jahn. In deze periode schrijft Hegel zijn 'Philosophische Propädeutik', ten behoeven van de gymnasiumstudenten, en de 'Wissenschaft der Logik' wordt snel afgewerkt, ten behoeve van de portemonnee van haar auteur.

3 Zie Hegel, *Sämtliche Werke*, Hrsg. G. Lasson, Band VII: *Schriften zur Politik und Rechtsphilosophie*, Leipzig, Felix Meiner, 1913, pp. 110-116.

Van 1816 tot 1818 doceert Hegel te Heidelberg en publiceert er de 'Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften'. Hij schrijft er ook het grootste gedeelte van de in 1821 gepubliceerde 'Grundlinien der Philosophie des Rechts'. Men merke op dat dit vermeende monument van pruisianisme gesteld is op een ogenblik dat Hegel nauwelijks kon vermoeden dat hij ooit in Pruisen zou terecht komen. Het essay over de Württemberg-constitutie dateert van 1817. Hierin acht Hegel de meest liberale constitutie tot dan toe aangeboden door een monarch niet radicaal genoeg.

In 1818 tenslotte volgt hij Fichte op te Berlijn. Hier doceert hij de posthuum gepubliceerde colleges over geschiedenis- en godsdienstfilosofie, en over de geschiedenis van de filosofie. Een belangrijk document voor Hegels sociaal en politiek denken is nog het net voor zijn dood geschreven essay 'Über die englische Reformbill'. Hij begrijpt hier de inzet van de debatten in het Engelse parlement als een strijd om de vertegenwoordiging tussen 'de verscheidene klassen en fracties van het volk'. Kan men de verschillende etappen die leiden naar de theorie van de 'objektive Geist' in de Rechtsfilosofie als evenzoveler pogingen beschouwen om klaarte te scheppen in de relatie tussen economie, politiek en vrijheid, en is de determinatie door het economische dus nooit afwezig in Hegels geschriften, dan lijkt het essay over de Reformbill beslissend over te hellen naar een 'materialistische' verklaringwijze.

Voor een goed begrip van Hegels houding tegenover de Pruisische staat dient men in het oog te houden dat de modernisering van Duitsland, die Hegel in 1802 – in 'Die Verfassung Deutschlands' – nog met scepticisme tegemoet zag, tussen 1806-1815 een feit geworden was. Dit geldt in het bijzonder voor Pruisen, dat, hoewel zonder constitutie, in 1818 niet meer vergelijkbaar was met het Junker-Pruisen van 1802. Hardenberg, von Altenstein e.a. voerden er een reformatoische politiek. Hegel verdedigt deze moderne, Frans geïnspireerde orde, die volgens hem naar een constitutionele monarchie zal evolueren, tegen de aanvallen van romantici en Duitse nationalistes, en blijft dit logischerwijze ook doen na 1815 (Verdrag van Wenen).

Het nog steeds sterk verbreide beeld van Hegel, filosoof van de restauratie, verdediger van Kerk en absolutistische kroon, is historische nonsens⁴.

4 Cfr. S. Anineri, *Hegel's Theory of the Modern State*, Cambridge Univ. Press, 1972, p. 35.

C. De problematiek van de arbeid

1. 'Verachte nur Vernunft und Wissenschaft,
Des Menschen allerhöchste Kraft,
....
Und hätt' er sich auch nicht dem Teufel übergeben,
Er müsste doch zugrunde gehn!

Zo spreekt Mephistoteles, 'een goede autoriteit', volgens Hegel. Wie de waarheid over de zedelijke werkelijkheid, over staat, regering en grondwet, uit het hart, het gemoed en de begeesting laat opwellen, negeert de meerduizendjarige arbeid van de rede, en geeft zich over aan de duivel. Arbeid van de rede!

Hegel gelooft in de oneindige zelscheppende kracht van de mensheid, in permanente emancipatie door 'Bildung', in de noodzakelijke overwinning van de rede – want 'zo kwaad als de duivel is het slechte en valse niet' – en in de realisering van de vrijheid. De eerste paragraaf van Marx' 'Randglossen zum Programm der deutschen Arbeiterpartei' indachtig, kan men stellen dat Hegels 'arbeid van de rede' de burgerlijke opvatting van de arbeid generaliseert en rationaliseert. Zoals de burger zichzelf ziet arbeiden op aarde, ziet Hegel de rede aan het werk doorheen de geschiedenis. Zoals het bovennatuurlijke op aarde de arbeid is, werkt God op aarde. In die zin weerspiegelt Hegels filosofie het burgerlijk arbeidsethos, is zij onderdeel van de burgerlijke ideologie, uitdrukking van het Verlichtingssyndroom. Naar die zeer algemene, 'prometheïsche' zijde toe is zij, om naar een hedendaags politiek-wijsgerig debat te verwijzen, niet helemaal ten onrechte verantwoordelijk gesteld voor staatstotalitarisme. Maar in dit colloquium staat niet zozeer een hogere-orde betekenis van Hegels filosofie centraal, maar wordt zij van binnenuit begrepen.

Zo beschouwd vormt de interpretatie van de arbeid integendeel de zuil van een heftige reactie tegen 'de staatsmachine met een enkele veer die beweging overdraagt op de rest van het oneindige wielteswerk'⁵. Hoe een dubbeltje rollen kan. Hegel kent niet alleen de arbeid van de rede, maar ook de 'sinnliche' activiteit, de empirische arbeid. In zijn filosofie gaan de twee trouwens een mystiek huwelijk aan, en hun onderscheiding heeft enkel zin op het zeer abstracte niveau, waar over die filosofie gesproken wordt, waar men bvb. de 'objektieve geest' een zelfstandigheid wil toekennen los van zijn reële ('gegenständliche') dragers, en over idealisme en dergelijke wil praten. De arbeid van de geest en de zelfverwerkelijking van de menselijke soort zijn onverbreekelijk verbonden met handenarbeid en realisering van de enkeling.

⁵ Hegel, *Sämtliche Werke*, Hrsg. G. Lasson, VII, ... , p. 28.

2. Men kan Hegels filosofische intentie, zeer kort, als volgt samenvatten. Hij radicaliseert de kantiaanse revolutie door van het standpunt van de 'mogelijke ervaring' over te stappen naar dat van de effectieve ervaring. Noch het objekt noch het subjekt zijn determinerend, maar de gedifferentieerde eenheid van beide. Zo is de 'Phänomenologie des Geistes' de wetenschap van de ervaring van het bewustzijn. Zij beschrijft de wisselende gestalten van de relatie tussen objekt en subjekt en zet het eindpunt van de beweging van het zich objektiverend subjekt en het zich interioriserend objekt in hun identiteit. Deze gestalte noemt Hegel het absolute weten. De Phänomenologie (Ph.d.G.) is een ladder naar het speculatieve standpunt, waar de tegenstelling tussen zijn en weten, vorm en inhoud, an sich en für sich, opgeheven is, en vormt zo het indrukwekkende voorspel op de Logika, waar de eenheid van zijn en denken uiteengelegd wordt in haar logische en ontologische momenten. De expositie van de Logik eindigt met de absolute idee, waarin de dualiteit van vorm en inhoud, kenmerkend voor het kantiaanse systeem, opgeheven is. De eenheid van vorm en inhoud is een rijk gedifferentieerde totaliteit, die, tot zelfbewustzijn gebracht in de filosofie van Hegel, de vooropstelling vormt van de hele ontwikkeling.

De filosofie van de arbeid vindt men vanzelfsprekend in de eerste plaats in de sociale en politieke wijsbegeerte, t.t.z., volgens de systematiek van de 'Enzyklopädie', onder de hoofding 'Sittlichkeit', het derde deel van de 'objektive Geist', zelf tweede gedeelte van de uiteenzetting over de geest. De arbeid wordt ook behandeld in de secties antropologie en fenomenologie, respectievelijk tweede en derde deel van de 'subjektieve geest', zelf eerste deel van de 'geest'. 'Geist' vormt het derde deel van een systeem dat ook nog 'Logik' en 'Natur' omvat. Maar daarmee is de kous niet af. De dialektiek van de arbeid herneemt bepaalde typen dialektiek die elders in het systeem thuishoren en wordt zelf elders in het systeem hernomen. Er zijn nogal wat parallellen aan te wijzen tussen de analyse van de menselijke arbeid, de rol van de tijd in de filosofie van de geschiedenis en de kenmerken van de negativiteit in de Logik. Hegel maakt voortdurend handig gebruik van formele analogieën tussen verschillende delen van het systeem. De sectie over teleologie in de Logik loopt over van referenties naar arbeid, de paragrafen over arbeid in de Rechtsphilosophie herinneren aan uiteenzettingen over actuele en 'slechte' oneindigheid in de Logik, enz. Dit systeem-intern kenmerk van zijn wijsbegeerte maakt het Hegel mogelijk over de 'arbeid van de rede' en 'die ungeheure Arbeit der Weltgeschichte' te schrijven, en maakt het Gwendoline Jańczyk mogelijk ons te spreken over 'het begrip van de arbeid en de arbeid van het begrip'.

3. Volgens Paul Chamley vindt men Hegels vroegste referentie naar

arbeid (in de enge, gebruikelijke zin) in een tekst uit de Tübinger periode (1788-1793). De eerste systematische uiteenzetting echter bevat de Jenenser Realphilosophie (1805/06). In de tussenperiode heeft Hegels filosofie van de arbeid de liberale traditie vaarwel gewuifd. In de Tübinger tekst redeneert Hegel nog langs lockeaanse lijnen. De arbeider exterioriseert zich in zijn produkt, maar dit heeft niet de betekenis van een aliënatie. De arbeider is een persoon, a priori behebt met een bundel natuurrechten. Hij heeft zelfbeschikkingsrecht en dus recht op het produkt van zijn arbeid. In de Realphilosophie is van dit individualistische subjektivisme niets meer te vinden, tenzij dan als een ondergeschikt formeel moment⁶.

In de moderne maatschappij is arbeid steeds arbeid voor de markt. Arbeid bezit dus een sociale dimensie en fundeert, historisch en genetisch⁷, een vorm van objectieve sociale samenhang en is – samen met de familie – genetisch fundament van wat Hegel de ‘Sittlichkeit’, zedelijkheid, noemt. Ongetwijfeld is James Steuart’s ‘Inquiry into the Principles of Political Economy’ van beslissende invloed geweest op de ontwikkeling van deze visie. De heroriëntering hangt ongetwijfeld ook nauw samen met Hegels politiek denken.

In ‘die Verfassung Deutschlands’ confronteert hij het Heilig Roomse Rijk met revolutionair Frankrijk, en tracht hij de verschillen tussen de twee soorten staten en politieke systemen conceptueel vast te leggen. Hij besluit dat de differentiatie van een publieke en een privé-sfeer een distinctief kenmerk is van de revolutionaire staat, maar dat Junker-Pruisen en Frankrijk overstemmen in hun tendens tot centralisering en alzijdige controle van het sociale leven. Wat Pruisen betreft is deze tendens het resultaat van een feodale conceptie van politieke rechten als privé-bezit. De Franse staatsmachine vindt haar legitimering in een abstracte natuurrechtelijke visie⁸. De liberale traditie sinds Rousseau identificeert staatsburgerschap en vrijheid, in die zin dat het sociale contract de vormen van objectieve samenhang fundeert, en de bourgeois zijn rechten en vrijheden ontvangt in zijn kwaliteit van citizen. Terreur is het logische en praktische gevolg van deze gedachte: de staat realiseert de vrijheid en mag dus zijn willekeur onbeperkt opleggen. Hoewel Hegel enig begrip kan opbrengen voor de

6 Zie ook §§ 41-81 in de ‘Grundlinien der Philosophie des Rechts’.

7 Maar niet vanuit het standpunt van de absolute Sittlichkeit: de staat is, hoewel genetisch laatst, de zedelijke grond van burgerlijke maatschappij en familie.

8 Hegels Rechtsphilosophie biedt ook een natuurrechtelijke visie, maar ‘... es liegt nicht in der Willkür der Individuen sich vom Staate zu trennen, da man schon Bürger desselben nach der Naturseite hin ist’ (§ 75, Zusatz). Het contract daarentegen gaat uit van de willekeur van de persoon zich al dan niet te verenigen in staatsverband.

terreur – de tyrannie van Robespierre constitueert en bevestigt de staat als publieke macht – acht hij deze fase voorbijgestreefd en denkt hij dat verdere fundering van de vrijheid in het louter politieke leidt tot een onaanvaardbaar centralisme. De sectie ‘die absolute Freiheit und der Schrecken’ in de Ph.d.G. (1807) werkt dit mooie argument tegen contracttheorieën uit. Vanaf de Jenenser Realphilosophie fundeert Hegel de vrijheid dan ook deels in het economische, in de arbeid. De sociale samenhang wordt niet abstract verzekerd door een contract, maar de staat verlengt en reguleert de primaire vorm van samenhang vervat in de arbeidsdeling. Bovendien is het politieke staatsleven een waarde für sich⁹.

De beschrijving van de verhouding van de vrije arbeid tot de totaliteit dient een staatstotalitaire oplossing van de subjektieve vrijheid in het niets te vermijden. Dat totalitarisme een mogelijk theoretisch antwoord is op de problemen van de moderniteit hadden het Naturrecht van Fichte (1796) en Stuart’s technocratie afdoende bevestigd.

In de rechtsfilosofie van Hegel wordt de verhouding tussen economie, staat en vrijheid een van de centrale problemen.

4. Zoniet de meeslependste, dan toch de meest systematische uiteenzetting van de filosofische betekenis van de arbeid, vindt men in de Rechtsphilosophie van 1821. Dit werk herneemt systematisch de analyses van vrije arbeid die reeds aan de orde kwamen in de Realphilosophie en situeert ook (§ 62) de sectie over horige arbeid in de Ph.d.G. – de dialectiek van de meester en de knecht. Zoals de meeste werken van Hegel is de Rechtsphilosophie sterk ternair ingedeeld. Een eerste gedeelte behandelt het abstracte recht, een tweede de moraliteit (Moralität), een derde de zedelijkheid (Sittlichkeit).

Het ‘abstracte recht’ gaat over formeel recht en herneemt dus de liberale rechtsopvattingen. De plaats in de systematiek – vooraan – wijst op sterke depreciatie. Het gedeelte over moraliteit behandelt de subjektieve ethiek. Hier komen problemen van schuld, geweten, intentie, enz. aan bod. De hoofdbrok wordt gevormd door de Sittlichkeit, de absolute ethiek, eenheid van subjektief en objectief recht, en wordt uiteengelegd in drie momenten: familie, burgerlijke maatschappij en staat.

De uiteenzettingen die betrekking hebben op arbeid staan in de paragrafen over de burgerlijke maatschappij. De plaats is betekenisvol: Hegel maakt de rol en functie van de arbeid in de nieuwe gestalte van de geest tot voorwerp van reflectie. Die nieuwe gestalte wordt geken-

⁹ Dit is de typische Montesquieu-toon in de Rechtsphilosophie. Hegels staat is een synthese van de staat als instrumentele waarde (Rousseau) en als waarde op zichzelf (Montesquieu).

merkt door de differentiatie van burgerlijke maatschappij en staat – het is de taak van de wijsbegeerte die nieuwe sociale realiteit te doorgronden. Zij dient het tegenwoordige en werkelijke te reflecteren; dat wat is, begrijpen. Filosofie is haar tijd uitgedrukt in gedachten. In de Rechtsphilosophie heeft Hegel het dus over vrije arbeid.

5. Hegels meest bekende tekst over arbeid, handelt over horige arbeid: de Herrschaft-Knechtschaftdialektiek in de Ph.d.G. Hij denkt hier aan de historische rol van de arbeid in de antieke wereld en in het feodale stelsel. De onderwerping van de knecht aan de meester is een noodzakelijk moment in de disciplineren van de mens, en wordt als dusdanig positief gewaardeerd door Hegel. Naast het moment van de erkenning van de ander, is ook de persoonlijke bevrediging van de meester een vorm van vrijheid. Door consumptie van het ding bewijst de mens dat voor hem de natuur onzelfstandig is. Maar de bevrediging van de meester bezit geen sociale dimensie en is louter negatief. De meester is onzelfstandig, want afhankelijk van de arbeid van de knecht. De ontwikkeling van de vrijheid is dan ook niet voorbehouden aan de consumerende, contemplatieve klasse, maar aan de arbeid. De knecht vormt de natuur om tot menselijke natuur en objectiviteit de mens.

Hij creëert zijn eigen wereld, voedt zijn wil op tot onafhankelijkheid van onmiddellijke bevrediging. Arbeid is dus de basis van zelfbepaling, van eigenlijke vrijheid. In de Rechtsphilosophie (§ 197) specificeert Hegel de antropologische betekenis van arbeid: hij houdt zowel theoretische als praktische Bildung in. Aan de veelheid van bepalingen en voorwerpen waaraan het bewustzijn zich interesseert, ontwikkelt zich de theoretische Bildung, een veelheid van voorstellingen en kennis, en ontplooit zich vooral het vermogen ingewikkelde en algemene verhoudingen te vatten.

6. Pas de moderniteit heeft alle bepalingen van de idee tot ontwikkeling gebracht. Met de burgerij is de arbeid vrij en tot basis van het eigendom gemaakt. Eigendom is een sociaal attribuut, vereist erkenning door anderen, en in de moderne maatschappij berust die erkenning niet op onderwerping van een ander, maar op arbeid. De feodale heer is wel bezitter, maar geen eigenaar. Vrije arbeid is dus, via het eigendom, een objectieve vorm van sociale integratie. Op vrije arbeid berusten trouwens, genetisch gesproken, ook de andere objectieve en algemene verbanden in de burgerlijke maatschappij.

Onder burgerlijke maatschappij ('bürgerliche Gesellschaft') verstaat Hegel de geïnstitutionaliseerde associatie, gebaseerd op a) het systeem der behoeften, b) een legaal systeem ter beveiliging van persoon en eigendom, en c) organisaties ter realisering van particuliere en groepsbelangen.

De objectieve samenhang van de burgerlijke maatschappij wordt in overeenstemming met a), b) en c) verzekerd door:

1) arbeidsdeling: elkeen werkt ter bevrediging van de behoeften van alle anderen. Een netwerk van alzijdige afhankelijkheid is ontstaan. De mogelijkheid tot deelname aan het algemene vermogen berust op twee elementen: kapitaal en talent. Deze elementen worden beschermd door:

2) rechtspleging: de werkelijkheid van het recht ligt hierin dat het a) algemeen geldend is, en b) als dusdanig gekend is – dit in tegenstelling tot de ‘bewußtlose’ samenhang van de arbeidsdeling.

3) politie en corporatie: hebben de verzekering van de economische subsistentie en het welzijn van de enkeling tot doel.

Onder politie verstaat Hegel enerzijds wat wij daaronder verstaan, anderzijds het geheel van economische functies van de staat. Taak van de politie is economische ‘Vorsorge’, verzorging. Corporaties zijn organisaties ter realisering van groepsbelangen, niet te verwarren met gilden, kasten, noch met de eenheden van sociale en staatscorporatisten, ook niet met massa-partijen. Hegels corporaties worden gevormd op basis van occupatie en klasstoehoren; de mobiliteit tussen de corporaties gehoorzaamt aan het napoleontische principe van de ‘carrière ouverte aux talents’, en wordt niet gecontroleerd door de ‘politie’.

Corporaties bezorgen de enkeling een algemene sociale activiteit, waarmee hij zich niet in abstracto moet identificeren, maar die in de bijzondere aard van zijn arbeid ligt. Overigens vormt de corporatie ook de basis van vertegenwoordiging in het legislatief apparaat.

Het is belangrijk even bij de rol van de corporatie te blijven staan. Hegel vraagt van de enkeling geen abstracte identificering met de staat, maar identificering via een belangengroep met ‘bildende’ functie. Die belangengroep verdedigt niet direct de belangen van de enkeling, maar de interessen van het bijzondere soort arbeid waaraan de enkeling deelneemt, en dit ook en vooral op politiek vlak.

Hegels visie van de corporatie is de kern van de overwinning van de liberale traditie. Ten eerste acht Hegel het publieke standpunt, voorondersteld in het sociale contract, het resultaat van corporatieve en algemeen-politieke Bildung¹⁰. Ten tweede stelt hij indirecte representatie in de plaats van directe representatieve democratie, die aan een abstracte identificering van de enkeling met de staat beantwoordt. Directe representatie leidt tot vervreemding van het publiek (cfr. supra over terreur en abstract natuurrecht).

10 Hegel meent overigens dat het contract enkel een uiterlijke staat fundeert, de ‘Not- und Verstandesstaat’, de staat als instrument ter bevordering van het eigenbelang. Het kenmerkende van Hegels staat ligt hierin dat hij de staat ook autotelische waarde toeschrijft.

Belangrijk is dat het soort arbeid, bedreven door de enkeling, een essentieel aspect is van zijn gemedieerde identificering met de staat. Hieruit blijkt nogmaals hoe centraal de arbeid staat in Hegels uitwerking van een globale theorie van de 'objektive Geist'.

7. De constructie van de niveaus in de burgerlijke maatschappij – arbeidsdeling, rechtspleging, politie en corporatie – is tevens een antwoord op haar sociale problematiek.

Met de vrije arbeid is enerzijds wel de subjektieve vrijheid tot ontwikkeling gekomen, maar zijn anderzijds nieuwe vormen van slavernij ontstaan.

Vrije arbeid is slechts abstract algemeen. De samenhang van een bijzonder soort arbeid met het geheel is onoverzichtbaar, en betekent een blinde afhankelijkheid van de markt. De arbeid van hele klassen kan plots geremd, overbodig en onbruikbaar worden. Bovendien is de producent slaaf van het marktmechanisme. Hij kan wel meer produceren, maar dit vermindert de waarde van zijn arbeid. Hij is hoe dan ook afhankelijk van een 'bewußtlose', blinde, elementaire willekeur.

Ook tussen produktie en consumptie is een tegenstelling ontstaan. Behoeftencreatie en -verfijning leiden tot verdere deling van de arbeid, die daardoor allengs om mechanischer, afgestompter en geestlozer wordt. De arbeid wordt des te volmaakter naarmate hij eenzijdiger wordt. Daardoor is het enerzijds mogelijk machines te introduceren – bevrijding van de natuur – wordt anderzijds de mens zelf machinaal. Bovendien vermindert de machine wel het totaalquantum noodzakelijke arbeid, maar niet voor bepaalde groepen. Voor hen betekent mechanisering van de arbeid vermindering van de waarde van het produkt, en dus uiteindelijk meer arbeid.

Het bewustzijn van de fabrieksarbeider wordt tenslotte teruggevoerd op de laatste afstomping. Wat de sfeer van de consumptie betreft, genereert de arbeidsdeling mode, vrijheid in het gebruik van de vormen van dingen. Maar ook hier treedt een dialektiek in werking. Aan de gelijkheid voor de markt correspondeert de vrijheid van enkeling en groep zich distinctief te bevestigen. Door een mechanisme van nabootsing wordt luxe-consumptie een oneindige vermeerdering van afhankelijkheid en nood. Zo wordt consumptie zelf een vruchtbare bron van vermenigvuldiging van behoeften en van verdere arbeidsdeling in de produktieve sfeer.

Verder ontstaan vormen van sociale verscheuring. De enkeling is prijsgegeven aan de toevallige ontwikkeling van de industrie. Massa's worden gedoemd tot de afstompende en ongezonde fabrieks-, manufactuur- en mijnarbeid. Fabrieken en manufacturen gronden hun be-

staan op de ellende van een klasse¹¹. Doordat de rijkdom zich als een massa tot kracht maakt, worden kleinere ondernemingen opgeslorpt, en groeit de tegenstelling tussen armoede en grote rijkdom.

‘In deze contrasten en hun complexiteit, biedt de burgerlijke maatschappij een spektakel van extravagantie en gebrek, en van fysieke en ethische degeneratie gemeen aan beide zijden’.

Bronnen: Rechtsphilosophie, §§ 189-201, §§ 231-249; Jenenser Realphil. I, secties ‘Anerkanntsein’, ‘das gewalthabende Gesetz (B-C)’, ‘Die Stände’ (c); Jenenser Realphil. II, sectie ‘Der Volksgeist’ (B-C).

Ook al hebben deze teksten, mede door de laattijdige publicatie van de Realphilosophie (1930), weinig invloed gehad – er zijn bij ons weten niet eens aanwijzingen dat Marx de geciteerde paragrafen in de Rechtsphilosophie gelezen of gekend heeft¹² – blijft het de verdienste van Hegel het eerst de bijdragen van de Engelse politieke economie filosofisch verwerkt te hebben.

8. De ontwikkeling van de subjektieve vrijheid wordt betaald met alzijdige vervreemding en willekeur. De onder 6. aangegeven instituties integreren de subjektieve vrijheid met een algemene, positieve band, en helpen individu en totaliteit ‘bei sich’ te blijven¹³. Dit is ook het doel van de staatsinstituties.

Er is bij Hegel geen sprake van de subjektieve vrijheid van kapitaal en talent op te heffen, ook al resulteert die in scherpe klasse-tegenstellingen, en, geeft Hegel toe, het volstreekt onaanvaardbare: het ‘Pöbel’, een grote massa die onder een historisch bepaald minimum niveau van subsistentie zinkt. Hier schiet de kracht van de politie tekort. Redistributieve belastingspolitiek, politieke organisatie van de lagere klassen en publieke werken zijn lapmiddeltjes die de grond van het probleem niet raken. Publieke werken kunnen enkel bijdragen tot overproductie, en vandaar tot meer werkloosheid: het kwaad van de burgerlijke maatschappij bestaat precies in overproductie en het verhoudingsgewijze gebrek aan consumenten die zelf produktief zijn.

11 Wanneer Hegel verwijst naar fabrieks- en manufactuurarbeiders gebruikt hij steeds het woord klasse, in plaats van het gebruikelijke ‘Stand’. In het essay over de Reformbill wordt ‘Stand’ bijna niet meer gebruikt, en schrijft hij meestal ‘Klasse’. Hegel had trouwens, luidens de Rechtsphilosophie, behalve Stuart, ook Smith, Say en Ricardo gelezen.

12 Marx’ uitvoerige ‘Kritik des Hegelschen Staatsrechts’ (1843) vangt aan met een bespreking van § 261 van de Rechtsphilosophie, dus na de belangrijke uiteenzettingen over politie en corporatie.

13 Maar ook de familie, zij het in veel mindere mate. Het principe van de burgerlijke maatschappij is atomisering en autonómisering van het subjekt, en verdraagt zich dus slecht met de familie.

Wat de politie wel kan doen, is er voor zorgen dat algemeen-nuttige produkten afgeleverd en beschikbaar gesteld worden; door taxatie-politiek en prijsregulering absoluut levensnoodzakelijke produkten voorbehouden aan het publiek; bemiddelen in conflicten tussen producenten en consumenten; de algemene leiding van de industrie op zich nemen; informatie verspreiden over handelsvoorwaarden, en dergelijke meer. Maar de ingrepen dienen steeds minimaal gehouden te worden, zoniet komt de subjektieve vrijheid in het gedrang, en helt de staat over naar een totalitaire delging van de verworvenheden van de moderniteit.

In zoverre echte erkenning, aanzien, eer en status in de burgerlijke maatschappij berusten op arbeid, staat het werkloze Pöbel, dat de eer niet kent zijn subsistentie te verzekeren door arbeid, buiten de burgerlijke maatschappij. Hegel besluit:

‘Van de natuur kan geen mens een recht opeisen, maar in maatschappelijke toestand krijgt gebrek meteen de vorm van een onrecht dat deze of gene klasse wordt aangedaan. De belangrijke vraag hoe de armoede te delgen, beweegt en kwelt de moderne maatschappijen in de eerste plaats.’ ‘Bij een overmaat aan rijkdom is de burgerlijke maatschappij niet rijk genoeg’. Er bestaat een niet-integreerbare groep van marginalen – ‘een grote massa’ dan nog – die terecht het onrecht aanklaagt en de sociale structuur verscheurt. Hegel ziet geen oplossing voor de klassesetstellingen, en acht ze noodzakelijk in de burgerlijke maatschappij. Zijn filosofie struikelt dus over de tegenstelling die de 19de eeuw zou gaan beheersen. Zoals hij zelf al schreef, komt de filosofie steeds te laat. Wanneer zij haar grauw in grauw schildert is een gestalte van het leven oud geworden, en met grauw in grauw laat zij zich niet verjongen.